

З історії релігії та церкви

Н. Г. СТОКОЛОС (Рівне)

Неоунія як експеримент східної політики Ватикану в Польщі (1923-1939 рр.)

В суспільно-політичному житті Польщі міжвоєнного періоду помітну роль відіграла діяльність впливової частини римо-католицького кліру, спрямована на запровадження серед православного населення східних регіонів держави нової унії в формі католицизму східнослов'янського обряду. Широкому громадському загалу невдовзі стало зрозуміло, що ця унія ініціювалася Ватиканом не стільки для церковних потреб Польщі, скільки з огляду на політичну ситуацію в ній та у зв'язку з амбіційними устремліннями частини католицької ієрархії та кліру.

Активна, цілеспрямована діяльність творців нової церкви щодо насильницького втілення унії у життя справила негативний вплив на взаємини між православними і римо-католиками в Польщі, помітно ускладнила внутрішнє становище православної церкви, оскільки супроводжувалася грубим насильством, протистояла процесу національної самоідентифікації українського народу, була прихованою формою його денационалізації.

Парафії нової унійної церкви офіційно називалися парафіями «Костьолу Католицького Східно-Слов'янського Обряду» або «Римо-Католицького Костьолу Східного Обряду». Церква, за допомогою якої Ватикан робив спроби повернути «нез'єдинений схід» у лоно католицизму, називалася східний обряд, неоунія, біригуалістична (двообрядова) унія, її часто

іменували «урядовою унією», бо місцеві органи влади часто сприяли її розповсюдженню. Неофіційна назва — неоунія — контрастувала з «старою унією», проголошеною в Бресті 1596 р.

У грудні 1923 р. Ватикан розробив інструкцію для підлеглого йому духовенства Польщі щодо проведення унійної роботи на теренах, де проживало переважно православне населення. Нею заборонялося будь-що змінювати у православних богослужіннях і таїнствах. Місіонерам нової унійної (об'єднаної) церкви потрібно було лише додавати до традиційного православного ритуалу служб молитву за папу Римського та уніатського єпископа. В інструкції також вказувалося: «З браку в сучасній добі священників, народжених у східному обряді, які б виконували душпастирську роботу між вірними того ж обряду, конгрегація доручає ординарієві латинської єпархії Підляшшя добирати до цієї праці священників і монахів латинського обряду»¹.

Своєрідність католицизму східного обряду полягала і в тому, що його священнослужителі здійснювали богослужіння в основному за православним зразком. Ці відправи проводилися лише церковно-слов'янською мовою². Водночас священникам неоунії давалося право так званого біритуалізму, тобто право відправляти службу за православним або за латинським чином³.

Безпосередній свідок подій, пов'язаних із запровадженням неоунії, греко-католицький священник Г. Костельник пізніше писав про мету, яку переслідував Ватикан, створюючи нову церкву: «Незабаром почали створювати нову унію, біритуалістичну (так званий «східний обряд»), яка належала до юрисдикції польських латинських біскупів. Мета цієї нової біритуалістичної (двообрядової) унії полягала у тому, щоб згодом перевести до неї всіх «греків» у Польщі. Вони відразу, мовляв, зробляться «справжніми католиками», бо вже звикнуть до біритуалізму (їх священники правитимуть то за латинським обрядом, то за грецьким), нарешті, полюблять латинський обряд як святіший та кращий і стануть латинниками»⁴.

Мотиви активної діяльності римо-католиків Польщі щодо втілення у життя неоунії на початку 30-х років виклав віденський римо-католицький архієпископ Ялбржиковський у своєму посланні: «Для Польщі ж, безсумнівно, більш корисно, коли її громадяни — росіяни чи білоруси, нині православні, будуть тісніше об'єднані й зв'язані у духовному та релігійному відношеннях з усім суспільством, коли вони будуть своєю думкою звертатися не на Схід, до Москви, а скоріше до Риму, до столиці християнства»⁵.

Ініціатива організації цієї церкви належала трьом особам — представникам найвищих кіл католицької ієрархії: папському нунцієві у Варшаві Ахілові Ратті (майбутньому папі римському Пієві XI), генералові єзуїтів В. Ледоховському і підляському католицькому єпископові Пшездзецькому⁶.

Є підстави вважати, що одним з головних ініціаторів унійної церкви був А. Ратті. Двадцять років він вивчав східнослов'янські мови та історію східних церков, у 1918 р. прибув до Варшави як апостольський візитатор Ватикану в Польщі і одразу зацікавився станом релігійних громад в її східних воєводствах. Не випадково А. Ратті ще у Римі досліджував історію діяльності греко-католиків у даному регіоні. Вірогідно, після відвідання у 1919 р. м. Янів на Підляшші і прослуховування яскравої проповіді нового підляського римо-католицького єпископа Пшездзецького про поневіряння місцевих уніатів у минулому та про необхідність навернення «схизматичного Сходу» в лоно католицької церкви у нього виникла ідея запровадження нової унії саме на цій землі.

В червні 1919 р. А. Ратті було підвищено до рівня папського нунція і висвячено в єпископа. 6 лютого 1922 р. він був обраний папою римським.

У 1923 р. Пій XI схвалив план організації нової унійної церкви — Римо-Католицького Костюлу Східного Обряду, до розробки якого було залучено і єпископа Пшездзецького. Відповідно до нього запровадженням нової церкви мало займатися лише римо-католицьке духовенство⁷.

З початку діяльності Ватикану щодо поширення ідей неоунії на «східних кресах» Польщі від неї була відлучена греко-католицька церква Галичини, до якої Святий престол ставився з певною підозрою і не тільки не сприяв поліпшенню взаємовідносин між єпископами краю, але й іноді діяв так, щоб конфронтація між ними не вщухала. Львівський, станіславський і перемишльський єпископи підпорядковувалися безпосередньо Ватиканові. Між ними постійно точилися чвари, полеміка, що періодично набували досить гострого характеру.

Про це писали навіть тогочасні часописи. Наприклад, львівська «Перемога» 1 червня 1935 р. зауважувала: «У теперішній грізний час не тільки не існує монолітності греко-католицької церкви, але навіть нема ніякої координації діянь між трьома єпархіями. Дійшло до того, що годі й думати про спільну конференцію єпископів-ординаторів. Кожна єпархія --це окрема республіка з своїми окремими законами, звичаями, тактиками»⁸.

Митрополит львівський Андрей Шептицький послідовно відстоював думку про те, що Волинь, Холмщина, Підляшшя і Полісся, де в той час мешкало переважно православне населення, — місійне поле греко-католиків Галичини. При цьому він був переконаний, що для успішного впливу на «східних» потрібно самим «бути східним» або «східним стати». Шептицький виступав за відновлення візантійського вигляду унії і за те, щоб галицька її гілка була передовим загоном католицизму⁹.

Спроби єпископів Галичини перебрати на себе всю унійну роботу на східних землях Польщі закінчилися невдало, бо греко-католицька церква багато в чому не влаштувала ні польську владу, ні Рим¹⁰. їм не імпонував той факт, що греко-католики Галичини були «занадто українцями». Польський уряд був незаінтересований у поширенні унії в регіоні, де набирив розмаху національно-визвольний рух. На його думку, це могло призвести до найнебажанішого — об'єднання українців в одній церкві¹¹.

Важлива причина відмови Риму від послуг греко-католиків полягала в тому, що нова церква була значною мірою розрахована на прозелітизм (прагнення завербувати якнайбільше новонавернених). серед населення СРСР, яке, за його розрахунками, мало незабаром звільнитися від існуючого політичного режиму. Щотижневик «Всепольська справа» 13 лютого 1932 р. писав з цього приводу: «Східний обряд є в принципі начебто підготовкою духовної армії, що має при першому підходящому випадку піти на Схід, щоб завоювати Росію для справжньої віри»¹².

Аналогічні перспективи діяльності римо-католицької церкви на теренах СРСР були викладені у листі папи Пія XI головному ігуменові бенедиктинського ордену Ф. фон Штотцінгену від 21 березня 1924 р.: «Нині наші думки люб'язно звернені на величезні народні маси Росії. Нам здається, що нечувані страждання, що (як ніколи раніше) настали для них, кличуть їх назад, в обійми рідної церкви»¹³.

Оскільки неоунія зберігала церковнослов'янську мову богослужінь, росіянам надавали перевагу під час набору кандидатів для навчання в навчальних закладах цієї церкви. Особливу увагу місіонери католицизму східного обряду приділяли наданню матеріальної допомоги росіянам-емігрантам, які виявляли хоч незначний інтерес до даної церкви. За розрахунками творців неоунії, у неї мало бути багатообіцяюче майбутнє, тому її місіонерам потрібно стати настирливими, послідовними та надзвичайно терплячими.

У 1924 р. у Кракові «Товариством друзів унії» було започатковано видання журналу «Унія», який з 1929 р. виходив під гаслом «Народ східних кресів повинен бути польським і католицьким»¹⁴.

Ватикан докладав зусиль і для підготовки кадрів священнослужителів для нової церкви, їх почали готувати на спеціальних курсах при римо-католицьких духовних семінаріях у Пінську та Вільні. Майбутні священники неоунії вивчали у цих навчальних закладах усі аспекти східнослов'янського обряду, проблеми слов'янського сходу¹⁵.

Підготовка місіонерів здійснювалася також у першому неоуніатському монастирі, що знаходився у містечку Альбертинь Новогрудського воєводства (Гродненщина), розташованому неподалік від польсько-радянського кордону. Створений наприкінці 20-х років, він став центром місіонерської діяльності католицизму східного обряду, про необхідність якого папа Пій XI писав ігумену бенедиктинського ордену Ф. фон Штотцігену ще у березні 1924 р.: «Було б бажано, щоб абати на спільному обговоренні спеціально виділили для цього (поширення унії. — Я. С.) якість абатства із своєї конгрегації або хоча б національну групу, яка при підтримці інших монастирів змогла б посвятити цим планам свою любов і зусилля. Ці абатства повинні складатися з загону дбайливо підібраних монахів, які відповідно і ґрунтовно вивчили б мову, історію, характер, своєрідність і самобутність, зокрема, теологію і літургію тих народів та були б здатні служити справі єдності»¹⁶.

У 1930 р. в Альбертинському монастирі виховувалися 15 кандидатів у священники нової церкви під керівництвом єзуїтів східної гілки, а у 1933 р. — 20. Причому тільки двоє були поляками, а 26 — українці з східних регіонів Польщі¹⁷. З ними працювали 5 єзуїтів¹⁸.

Найбільшим навчальним закладом для підготовки кваліфікованих кадрів католицизму східного обряду була створена у 1931 р. за ініціативою і на кошти римської конгрегації «Про Русію» дубнівська «Папська семінарія східного обряду». Для потреб нової семінарії був орендований на 30 років у єпископської курії в Луцьку бернардинський монастир у м. Дубно на Волині. Духовний нагляд за семінарією та управління нею було доручено римо-католицькому єпископу Шельонджеку. Ректором її був призначений єзуїт Домбровський. Викладання у ній здійснювалося лише українською мовою, за винятком догматичного богослов'я, яке викладалося латиною.

При відборі кадрів на навчання у семінарії перевага надавалася українцям та білорусам з східних регіонів Польщі та емігрантам з Росії й України. Оскільки бажаючих стати семінаристами було недостатньо, до навчання у семінарії заохочували емігрантів, які опинилися у скрутному матеріальному становищі, обіцяючи їм забезпечене життя у цьому навчальному закладі¹⁹.

В семінарії планувалося створити два відділення. На одному з них перекваліфікували колишніх православних священників, які переходили до нової церкви. На другому — готували неоуніатських священників з осіб, які мали необхідний рівень попередньої підготовки²⁰.

З 1937 р. дубнівська «Папська семінарія східного обряду» видавала часопис «Друг». Його матеріали друкувалися польською, латинською, російською, українською та білоруською мовами. Перший номер «Друга» вийшов тиражем 500 примірників²¹.

Семінарія католицизму східного обряду була створена єпископом Шельонджеком на базі Луцької семінарії латинського обряду. Богословські предмети семінаристи східного обряду вивчали разом з іншими учнями. Предмети, що стосувалися католицизму східного обряду, до 1928 р. ви-

кладали ксьондз Бурачевський, вихованець Східного інституту в Римі, та ксьондз Шульбинський.

Підготовка кадрів священнослужителів неоунії здійснювалася і у Володимирі-Волинському. 20 жовтня 1931 р. газета «Діло» у статті «З наших церковних справ» писала: «Приготовляє Ватикан вже сьогодні кадри духівників-місіонерів для поширення католицизму і організації католицької церкви римо-католицького та східного обряду у відповідний час. Занехано ідею польського архієпископа Роппа про так звану двообрядовість духовників, себто щоби римо-католицький священник мав право відправляти богослужіння не тільки в римо-католицькому обряді, але й по обряду східної православної церкви у старослов'янській мові, бо цей план був продикуваний головно, як не виключно, інтересами польської національної політики. Католицьке місійне духовенство для слов'янського сходу мається виховувати у східному — так званому візантійському обряді»²².

Протягом 20—30-х років періодичні видання православної церкви Польщі постійно інформували читачів про сумнівні з етичної точки зору методи пропаганди неоунії. Так, активними пропагандистами нової церкви стали колишні православні священники, за різні порушення позбавлені сану. Не останнє місце серед мотивів переходу окремих православних ієреїв до нової церкви займали корисливі розрахунки. Одним з таких проповідників католицизму східного обряду був колишній православний священник В. Леснобородський. За сприяння представників місцевих органів влади він читав лекції у різних містах країни, в яких розповідав про причини свого переходу до неоунії та викривав непривабливі сторони православ'я взагалі і в Польщі зокрема²³.

Окремі колишні православні священники-кар'єристи не приховували корисливих мотивів переходу до католицизму східного обряду. Наприклад, АТрицюк з села Заболоття на Підляшші в офіційному листі, надісланому до православної консисторії, писав, що «... переходить на нову віру тому, що його не було своєчасно нагороджено золотим наперсним хрестом»²⁴.

Таких священників у православних часописах характеризували як «пастирів-відступників», а один з православних ієреїв назвав їх «червами, які підточують могутні організми, і тому Церква наша багато виграла, позбавившись від них»²⁵.

Католицьке духовенство було змушене визнати, що далеко не кращі представники православ'я повернулися обличчям до нової церкви. Архієпископ Ялбржиковський у посланні до мирян (1933 р.), зокрема, писав: «Не заперечую, що до прибічників церковної унії міг або може приєднатися хто-небудь з неправими намірами...»²⁶.

Непоодинокими були й випадки, коли на православних священників чинили тиск представники місцевої влади, проти них організовували провакації з метою їх переходу до неоунії. Окремі урядовці погрожували священникам, що за свою «впертість» і «непоступливість» вони можуть бути передані «совітам як чужинці»²⁷.

Діяльність неоуніатських священників була, як правило, розрахована на необізнаність людей та облуду. Дізнавшись, що у селі є православна громада, але з якихось причин відсутній священник, місіонер самовільно і безкоштовно відправляв службу за православним обрядом, виконував треби, а потім пропонував мирянам подати прохання про призначення їм «державного священника», який служитиме цілком безкоштовно. Він обіцяв, що за державні кошти будуть побудовані причтові споруди, між парафіянами поділять церковну землю. Папери, які підписували селяни, введені в оману, пізніше виявлялися «актом унії».

Особливе обурення православних мирян викликали випадки, коли їх парафії потайки від громади священники-неоуніати відносили до нової церкви. Саме так сталося із православною громадою села Курашів на Гродненщині. Коли православні парафіяни випадково дізналися, що офіційно вже не вважаються православними, а католиками східного обряду, вони почали домагатися повернення до своєї церкви. Зазнавши всіляких поневірянь, парафія все ж повернулася у лоно православ'я, але втратила власне культове приміщення. Церква, яка раніше не належала ні римо-католикам, ні греко-католикам, у православних була відібрана²⁸.

Засобом пропаганди католицизму східного обряду було розповсюдження великої кількості листівок польською, російською, українською та іншими мовами, в яких рекламувалася ідея неоунії. Одна з таких листівок видана навіть з епіграфом «Християни усіх країн, єднайтеся». У ній зазначалося: «Тільки з'єднавшись, вони (християни) стануть справді міцними і зможуть дати належний відпір своїм супротивникам». Далі містилося роз'яснення: «Зовсім не треба вирікатися своєї народності; нехай росіянин залишиться росіянином, українець — українцем, білорус — білорусом. Хай кожний говорить своєю мовою й на тій же мові слухає й церковну проповідь. Залишиться нам і церква і церковнослов'янська мова в літургії... й чудесні співи й величний східний обряд... Один тільки старий Рим, як гранітна скеля серед розбурханого моря, стоїть твердо і непохитно...»²⁹⁻³⁰.

Широкомасштабна акція римо-католиків, спрямована на навернення православних у неоунію, поєднувалася з відняттям польськими урядовцями у православних громад культових приміщень. Було ліквідовано сотні православних храмів без урахування реалій тогочасного релігійного життя. Внаслідок цього величезна кількість храмів не функціонувала і повільно гинула. Над десятками діючих церков постійно нависала загроза закриття. Сваюля щодо православних храмів набула одіозного характеру. У 1925 р. часопис «Духовна бесіда» оприлюднив коротеньку інформацію під назвою «Як захоплюють церкви», яка була характерною для того часу. В ній читаємо: «Другого травня невідомий римо-католицький ксьондз, прибувши до села Ілівськ на Кобринщині, захопив православну церкву, винісши церковні речі і повисивши колодку. 1 червня він відправив службу і оголосив, що з цього часу церква обернена на костьол».

Масовість подібних дій спонукала оглядача православного часопису дійти такого висновку: «Всі розрахунки унії будуються на тому, що при примусовому закритті православних храмів і парафій населення буде настирливо добиватися [їх відновлення], оскільки багато років, іноді більш як десять, чекають люди відкриття православного храму і парафій. Парафіяни вимушено приймуть сурогат православ'я — східнослов'янський обряд»³¹.

Гостре несприйняття неоунії більшістю православних пояснювалося також тим, що католицьке духовенство за сприяння представників місцевої влади у багатьох місцевостях Польщі осквернило найдорожчі святині місцевого населення — православні цвинтарі. У статті «Релігійна війна на кладовищах» православний часопис у квітні 1928 р. розповів про вандалізм та сваволю польських урядовців і римо-католицьких священнослужителів, які осквернили і частково знищили православні поховання у ряді сіл Волині, Віленщини та Холмщини. Інколи поліцейські чини забороняли священникам супроводжувати покійників на цвинтар, вимагали від настоятеля храму віддати ключі, щоб передати їх католикам східного обряду³².

У с. Кодень Бельського повіту на Підляшші католицькі монахи ордену облятів, які переобладнали колишню православну церкву на костьол,

самовільно захопили половину православного кладовища. Вони знищили частину поховань, залишки дубових хрестів використали для огорожі. Протести православних мирян, висловлені місцевій владі, та телеграфні звертання до люблінського воєводи залишилися безрезультатними. У цьому селі всі православні храми були закриті. З колишніх трьох церков одна перетворена на римо-католицький костюл, друга (шкільна) — закрита, третя (замкова) — переобладнана на кінозал³³.

Митрополит Діонісій неодноразово вимагав від властей забезпечити охорону православних поховань від блюзнірського осквернення та вандалізму. Однак його звернення, як правило, залишалися без відповіді.

Незважаючи на активну діяльність католицьких місіонерів у напрямку поширення католицизму східного обряду, використання ними найрізноманітніших засобів, підтримку і сприяння цій церкві з боку представників місцевої влади, бажаних результатів не було досягнуто. На Волині у 1928 р. діяло лише 4 католицькі парафії східного обряду. В другій половині 30-х років на 689 православних парафіян Волинської єпархії припадало 9 парафій неоунії³⁴.

В інших місцевостях Польщі місіонерам неоунії вдалося досягти певних результатів, але, враховуючи великі зусилля та масштаби діяльності посланців Ватикану, вони були досить скромними. Ще у 1925 р. римо-католицький єпископ Михалкевич після півторарічної місійної подорожі по Волині змушений був дійти невтішного висновку: «Унії тамтешні люди не хочуть». Доброзичливий прийом селян, не розбещених візитами високих гостей, він сприйняв як ознаку їх наміру перейти до римо-католицизму. Кореспондентові «Кур'єру Варшавського» він заявив: «Майже всі церкви у візитованих мною околицях — то колишні католицькі костюли. Думаю, що не надовго вже утримаються вони як православні церкви»³⁵.

На Великоградському (Чехословаччина) конгресі уніатів 1927 р. єпископ Пшездзецький інформував, що в Польщі вдалося створити 14 парафій католиків східного обряду, їх обслуговували 16 священників, які перейшли з православ'я. У 1929 р. під юрисдикцією католицьких єпископів знаходилися 26 парафій, 22 церкви, 25 осіб білого духовенства та 7 — чорного. Загальна чисельність вірних неоунії становила 16 504 особи³⁶.

Водночас ніяких результатів пропагандисти неоунії не досягли у тих місцевостях, де активно проходив процес українізації церкви.

У 1931 р. один з дописувачів православного часопису так висловився щодо основного зла, яке завдала православ'ю неоунія: «Основний удар уніатів не в тому, що вони відвоювали певну частину православних громад, а в тому, що вони розбивають церковну солідарність, єдність віруючих, сіють зерна сумнівів, зерна розбрату»³⁷.

Хоча ефективність діяльності місіонерів католицизму східного обряду виявилася більш ніж скромною, Ватикан не тільки не відмовився від планів розширення цієї церкви, але й постійно вишукував нові засоби її активізації. Помітне занепокоєння керівництва православної церкви в Польщі викликала інформація офіційного органу католиків країни — газети «Сьогодні» — про те, що 17 травня 1931 р. папа Пій XI прийняв польських палігримів і запевнив їх, що турботи Польщі є і його турботами. Далі він наголосив: «Довгий кордон вашої країни постійно відкритий і піддається могутнім атакам більшовицьких ідей, ворожих християнству. Ви гідно відбиваєте ці атаки. Але ваша місія буде лише тоді завершеною, коли, як у блискучі минулі часи, ви зможете сказати: «Кожен поляк — католик»³⁸.

Переконливим свідченням того, що пропагандисти католицизму східного обряду були добре забезпечені матеріально, організовані і зорієнтовані на тривалу і послідовну діяльність, стало щорічне (починаючи з груд-

ня 1930 р.) проведення у Польщі конференцій у справах унії. На них всебічно розглядалося питання про запровадження неоунії, часто лунали критичні висловлювання. Зокрема, на першій конференції відомий римо-католицький єпископ Лозинський заявив: «Унія — це симуляція і лицемірство». На цьому ж зібранні ієрархії римо-католицької церкви, як і на з'їзді у Вільно в 1926 р., обговорювалися шляхи переходу православних безпосередньо до римо-католицизму. Після тривалих дискусій було вирішено, що неоунія — суцільна облуда, але, враховуючи психологію православного люду, її потрібно всіяко підтримувати³⁹.

Оскільки діяльність єпископа Пшездзецького на Волині щодо поширення ідеї католицизму східного обряду виявилася малоефективною, папа Пій XI затвердив комісію, яка мала займатися справами нової церкви у Польщі, її керівником було призначено литовця П.Бучиса. Польський уряд негативно поставився до цього призначення, і з часом постало питання про пошуки іншого кандидата на дану посаду. Зрештою, ним став греко-католик Н.Чарнецький з ордену редemptористів, які мали монастир у Перемишлі. 8 лютого 1931 р. його було висвячено у єпископи. Того ж року Н.Чарнецький призначений апостольським візитатором католицизму східного обряду в Польщі з постійним місцем перебування у м. Кременці на Волині. Вибір цього міста зумовлювався тим, що воно було одним з центрів православ'я в країні. Таким чином, робилася спроба певною мірою применшити роль православ'я в даному найбільш православному регіоні⁴⁰. В квітні 1931 р. православні часописи повідомили про прибуття Н. Чарнецького до Варшави і зазначили, що його призначення знаменує початок загострення відносин між православними та католиками, нову фазу релігійного протиставлення⁴¹.

У травні 1932 р., коли нежиттєздатність католицизму східного обряду була визнана як українською, так і значною частиною польської громадськості, римо-католицький єпископ Пшездзецький оприлюднив архіпастирське послання на захист цієї церкви. У ньому стверджувалося, що неоуніатська робота на східних теренах Польщі почала здійснюватися Ватиканом на прохання православного населення Підляшшя, щоб приєднатися до римо-католицької церкви, але зі збереженням дотеперішнього обряду. Начебто, лише після цього звернення єпископ одержав вказівки папи з цього питання⁴².

Неефективність неоуніатської діяльності Ватикану на теренах Польщі призвела до спроб певної реорганізації органів, які здійснювали її. У 1932 р. спеціальна ватиканська комісія «Про Русію» конгрегації у справах східної церкви була реорганізована і змінила назву на «Комісію у надзвичайних справах», її керівникові єзуїту д'Ербін'ї вдалося переконати керівні кола Ватикану, що священники — поляки, українці та білоруси не можуть здійснювати місійну роботу в рамках нової унійної церкви, бо їм заважають розвинені патріотичні переконання. Вихід із становища він вбачав у направленні до Польщі французьких, голландських та німецьких місіонерів⁴³.

Новий наступ Ватикану на православне населення був негативно сприйнятий більшістю народних мас країни і переважною частиною римо-католицької інтелігенції. «Товариство опіки над східними кресами», яке об'єднувало католицьку інтелігенцію, у лютому 1932 р. у найвпливовіших газетах Польщі опублікувало відозву, в якій гостро засуджувало католицизм східного обряду та методи його насадження. У ній, зокрема, зазначалося: «Як щирі католики, для яких інтереси католицької церкви надзвичайно важливі, ми повинні лояльно заявити, що поширення східного обряду на наших східних землях викликає загальне невдоволення та негативне ставлення»⁴⁴.

Відомий консервативний публіцист сенатор Б. Косковський у «Кур'єрі Варшавському» виклав такі аргументи проти поширення католицизму східного обряду: «По-перше, його результати є мізерними — близько 30 парафій об'єднують до 10 тис. віруючих; по-друге, діяльність східного обряду загострила стосунки між католицьким і православним віросповіданнями; по-третє, існує загроза того, що Польська держава може бути звинувачена з боку Росії нібито в тому, що вона намагається використати релігійний момент у політичних цілях. Таким чином Польща може бути втягнута в небезпечний конфлікт шляхом релігійного тертя»⁴⁵.

Проти втілення в життя неоунії виступили 47 поміщиків Слонімського повіту. 5 травня 1932 р. вони подали місцевому єпископу меморандум, який містив гостру критику неоунії. У ньому стверджувалося: «В селах, у котрих отці-єзуїти рахують своїх парафіян десятками і сотнями, майже всі вони під час перепису заявили себе православними... Ця старанна і занадто поспішна пропаганда отців-єзуїтів шкідлива для держави та для католицької церкви ще й тому, що, збуджуючи серед православних фанатизм, посилює їх опір, а внаслідок використання не завжди належних методів викликає конфлікти не тільки з православними»⁴⁶.

У 1932 р. побачила світ книга Г. Лубенського «Шлях Риму на Схід», у якій нищівній критиці піддана політика Ватикану щодо поширення серед православних Польщі католицизму східного обряду. Автор стверджував, що така форма поширення ідей католицизму є неприйнятною для Польщі, оскільки сприяє русифікації східних окраїн і завдає шкоди православній церкві, яка є лояльною до польського уряду. Книга викликала обурення ієрархії римо-католицької церкви Польщі. Архієпископ Варшавський кардинал Каковський наклав на неї заборону. Папа Пій XI висловив задоволення рішенням кардинала і навіть надіслав йому спеціальне благословіння та вдячність⁴⁷.

Нищівній критиці неоунія була піддана 20 січня 1932 р. на засіданні бюджетної комісії Сейму при обговоренні бюджету міністерства віросповідань та народної освіти. Міністр Єнджеєвич на ньому твердив: «Що ж до питання про східний обряд, то я засвідчую: по-перше, конкордат не передбачає цього обряду в своїх постановах; по-друге, з питання про цей обряд між урядом та Апостольською Столицею ніяких переговорів не ведеться; по-третє, з точки зору державних інтересів цей обряд не є бажаним»⁴⁸.

Депутат Богуславський у виступі на засіданні зауважив, що уніатська акція Ватикану пов'язана з тим, що він оголосив східні регіони Польщі своєю місіонерською територією. На думку комісії «Про Русію», вся східна частина Польщі заселена росіянами і може бути використана як плацдарм для майбутньої роботи по об'єднанню церков.

Тиск на православ'я з боку римо-католицької церкви був настільки сильним, що священник В. Железнякевич у статті «Ще раз з приводу дискусії про унію», вміщеній у православному часописі, був змушений зробити невтішний висновок: «Ми тепер знаходимося у стані війни з католицьким костюлом. Ми цієї війни не бажали і не бажаємо. Але якщо на нас нападають, ми повинні захищатися»⁴⁹.

Керівництво православної церкви Польщі зрозуміло, що неоунійна діяльність Ватикану загрожує православ'ю та суперечить інтересам населення, що проживало в східних регіонах держави. Православний часопис у статті «Ідеологія уніатського руху» писав: «Пропаганда унії в її теперішній формі є питання політичне. Багато хто бачить в успіхах унії інтерес Польської держави і польського народу, а католицьке духовенство, що грає на патріотичній струні, намагається використати цю обставину в інтересах Риму. З точки зору тих, хто пропагує нову форму унії, вона тягне

за собою окатоличення, а католицизм веде до ополячення, отже, денационалізації»⁵⁰.

Волинський єпархіальний місійно-законовчительний комітет у зверненні до духовенства Волинської єпархії зазначав: «Уніатський рух в останній час набув характеру наступу». За таких складних обставин духовенству необхідно: «Бути на висоті свого пастирського обов'язку, проникнутися ідеєю самовідданого служіння, бути стійкими у своїх релігійних переконаннях». Духовенству рекомендувалося: «Влаштовувати в округах пастирські зібрання, створювати навколо себе з братчиків і сестричок бойову дружину парафії». У цьому ж зверненні слушно вказувалося, що успіх пастирської роботи залежить від особи священика, його витримки, делікатного спілкування з віруючими та його освіченості⁵¹.

Подібні звернення церковних керівників до парафіяльного духовенства були серйозно сприйняті його більшістю. Так, у постановях, ухвалених духовенством Лубенського міського округу на соборіку 10 лютого 1932 р., зазначалося, що на ньому благочинний читав реферат про пап римських і давав їм негативну оцінку. Він закликав духовенство захищати православну віру. На соборіку був і представник місцевої влади — поліцейський. Під час читання благочинним реферату він весь час щось занотовував⁵².

Керівництво православної церкви у спеціальних листах-розпорядженнях настійно радило парафіяльному духовенству: «Ні один рух, ні один крок уніатів у парафії не повинен випускатися з поля зору пастиря... Без затримки у можливо детальному вигляді доповідати у своє благочиння про час і місце візитацій уніатського єпископа Чарнецького...».

В іншому інструктивному листі (1932 р.) священиків попереджали, що в разі непротидії місіонерським акціям неоуніатів вони (священики) будуть суворо покарані. Далі містилися чіткі рекомендації щодо тактики протидії неоуніатській пропаганді.

Православному парафіяльному духовенству було надзвичайно важко чинити опір наступу неоуніатів. За заклики до пастви відстоювати інтереси православ'я священиків на вимогу представників місцевих органів влади усували з парафій або позбавляли державних дотацій. У лютому 1932 р. на сторінках православного часопису надруковано лист священика (прізвище якого із зрозумілих причин не вказувалося). Це була сповідь сільського православного пастиря, який чесно виконував свої духовні обов'язки та розпорядження церковного керівництва. На храмове свято він зважився виголосити у церкві невеличку, але сміливу проповідь на захист Почаївської лаври й інших православних святинь від незаконного зазіхання на них католицького духовенства. Це викликало незадоволення коменданта поліції, і він добився, що «неблагонадійний» священик втратив дотацію від держави. Явна несправедливість спонукала останнього дійти невтішного висновку: «Православне духовенство перебуває у безправному становищі..., існування православного пастиря цілком залежить від думки староства та воеводства, відгуку коменданта місцевого постерунка»⁵³.

Православне населення Польщі гостро реагувало на факти переходу в неоуніатство представників духовенства. До речі, жоден факт відступництва ієрея від православ'я не залишався поза увагою церкви. Прізвища священнослужителів, які перейшли в уніатство, оприлюднювалися в листівках, відозвах, повідомленнях. Парафіяльному духовенству рекомендувалося вивішувати їх у церквах і роздавати вірним. В одній з таких листівок, надрукованих у Варшаві 9 березня 1926 р., зазначалося: «Будь-яке єднання з віровідступниками — колишніми священиками с. Озера Луцького повіту Євсеєм Сльозком і с. Цегова Горохівського повіту Олексієм Пилипенком, позбавленими священного сану і проклятими, безумовно, забороняється

церковними приписами і ні в якому разі не повинно допускатися ні в церковному, ні в приватному житті... Сльозко і Пилипенко є зрадниками православної віри й предателями рідного народу»⁵⁴.

Керівництво церкви оприлюднювало прізвища не лише «пастирів-відступників», а й світських осіб — колишніх православних, які з корисливих мотивів переходили до католицизму східного обряду. Мирянам пропонувалося ігнорувати їх і на побутовому рівні, і в ділових стосунках. Коли до неонуїї перейшов парафіянин Свято-Миколаївської церкви м. Ковеля Л. Домбровський, спеціаліст з будівництва і ремонту церков, по парафіях Волинської єпархії було розіслано листа, в якому містилася рекомендація «... не давати Л. Домбровському ніяких підрядів по будівлі або ремонту православних церков»⁵⁵.

1931 р. перейшов у неонуїатство ректор Волинської духовної семінарії протоієрей П. Табінський. За цей вчинок він був не лише «виключений з священного сану і списків духовенства», але й 1 листопада того ж року в головній церкві Богоявленського монастиря м. Кременця йому було оголошено анафему. В зверненні Волинської духовної консисторії до «Всечесного духовенства Волинської єпархії» зазначалося: «Всечесне духовенство єпархії оцінить і в належний спосіб заплямує таке поступування зрадника святої рідної віри»⁵⁶.

Несприйняття православним населенням такого способу «об'єднання» з римо-католиками, негідні, а часто облудні методи діяльності місіонерів католицизму східного обряду, гостре засудження мирянами своїх колишніх духовних пастирів, ігнорування їх навіть на побутовому рівні спричинили до того, що вже в другій половині 20-х років православні часописи постійно інформували читачів про повернення колишніх «пастирів-відступників» до рідної церкви.

Широкого розголосу в Польщі набула так звана «Жабчинська справа», що стала символом успішного опору православних беззаконню неонуїатів. У с. Жабче на Волині невелика група католиків східного обряду силоміць захопила приміщення православного храму, який раніше ніколи не був ні уніатським, ні римо-католицьким. Католицький єпископ одразу оголосив його своєю власністю. У лютому 1929 р. на знак протесту понад 100 православних парафіян зайняли храм і відмовилися виходити з нього. Зрештою їх змусили звільнити його, але за розпорядженням вищих органів державної влади храм було повернуто православним⁵⁷.

Життя православних в Польщі постійно ускладнювалося тим, що з Риму регулярно надходили вказівки католицькому керівництву активізувати поширення неонуїї. Зокрема, в Апостольському посланні папи Пія XI, адресованому кардиналам Каковському та Глонду, датованому 6 січня 1933 р., говорилося, що глава римо-католицької церкви підтримує всі починання, мета яких — залучення православних до унії. Називаючи православних «відірваними братами», папа Римський стверджував, що спокій та порятунок вони можуть знайти тільки в католицькій церкві⁵⁸.

Апостольське послання безпосередньо було зв'язане з тим, що римо-католицький єпископат Польщі виступив ініціатором проведення в країні 18—25 січня 1933 р. «Тижня з'єднання». Він мав сприяти залученню у лонно римо-католицької церкви «відірваних від єдності», переважно православних із східних регіонів Польщі. Апостольське послання було підкріплене певними коштами, які планувалися використати для підтримки акції польського римо-католицького єпископату.

З цього приводу протопресвітер Т. Теодорович написав листівку «Бережіть свій скарб — віру», в якій з гіркотою констатував: «До цього часу православна церква трактується, навіть у католицьких підручниках Закону

Божого, як костюл схизматичний, не істинний, фальшивий, не Апостольський, такий, що не дає спасіння тим, хто належить до нього».

Ставлення римо-католицької церкви Польщі до православ'я не залишилося поза увагою світової громадськості. Одним з тих, хто засуджував тиск на православ'я, був відомий лютеранський богослов Г. Кох. У 1933 р. він писав: «Проти неї (православної церкви. -- Я.С.) ... спрямований сильний тиск Риму. Саме тут найсильніше відчувається намагання Ватикану до унії як засобу обхідного руху з метою ізоляції греко-католицької церкви Східної Галичини шляхом спроб розшарування православ'я засобом «східного обряду», який з особливим старанням насаджується в останні роки... Католицька церква не відмовляється використовувати насильство...»⁵⁹.

У 1933 р. єпископ Пшездзецький на Великоградському конгресі уніатів доповідав про розвиток нової унійної церкви в Польщі: до нової віри було навернено 20 тис. осіб, які були організовані в 14 парафій. У цій церкві діяли 25 священників, 16 з яких перейшли в неоунію з православної церкви. З початку її запровадження було витрачено 150 тис. злотих⁶⁰. Тоді цей звіт для багатьох поінформованих осіб став свідченням поразки тих, хто започатковував і пропагував католицизм східного обряду.

Переконливим документальним свідченням того, що в другій половині 30-х років діяльність місіонерів неоунії не ослабла, а навіть посилилася, є прохання православних парафіян м. Луцька у 1935 р. про перехід до католицької церкви східного обряду. Так, мешканці міста Стефаніда Романюк і Іван Черейчук підписали заяви такого змісту: «Прошу приєднати мене до римо-католицької церкви. Обряд для себе обираю східний». Особливості почерків дають підстави твердити, що обидві заяви були написані іншою особою, а заявники лише розписалися під текстом-заготовкою⁶¹.

Згодом практика навернення православних до католицизму східного обряду була вдосконалена. Неоуніатським парафіям були розіслані спеціальні бланки, у відповідних графах яких було потрібно лише вписати прізвище особи, а в кінці підписати такий текст: «Заявляю з повною свідомістю й добровільно, що виступаю з Польської Автокефалії Православної церкви із дотеперішньої моєї парафії..., приєднуюся до Єдиної Святої Католицької церкви, яка під проводом Святейшого Вселенського Патріарха Папи Римського. Однак позістаю при своїм ріднім східнослов'янським обряді. Як голова родини, підписую рівно ж до загальної Церкви і Парафії всіх членів моєї родини за їх добровільною згодою. На підтвердження цієї заяви кладем свої власноручні підписи»⁶².

Свідченням справжнього стану справ у галузі поширення католицизму східного обряду в другій половині 30-х років може бути публікація у журналі «Церква і нарід» за 1937 р. під назвою «З Дубна до Канади». З неї дізнаємося, що «Уніатську Семінарію Східного обряду в Дубні скінчило цього року 6 учнів, із них два, з браку становищ і праці в уніатських парафіях на кресах, виїжджають до Канади, прийняті біскупом Василем Ладикою, який недавно відвідав названу семінарію у Дубні»⁶³.

У зв'язку з тим, що результати запровадження неоунії в східних регіонах Польщі виявилися більш ніж скромними, увага її ініціаторів у другій половині 30-х років почала зосереджуватися на емігрантах — росіянах, яких буремні події початку століття розкидали по світу. Більшість з них зазнавала великих нестатків, а певна частина опинилася на межі загибелі. Це врахував Ватикан, і в 1936 р. колишній перший секретар російського посольства у Римі О. С. Євреїнов був висвячений у єпископи і поставлений на чолі спеціального відомства для управління справами католицьких церков, у котрих богослужіння здійснювалося за східним обрядом. Про це

повідомила газета «Массаджеро». Газета «Слово», коментуючи дану інформацію, із розумінням поставилася до обставин, що штовхали емігрантів — росіян в обійми римо-католиків, але зауважувала: «Серед тих росіян, які переходять у католицизм, багато таких, що роблять це зовсім не за переконаннями, а просто за матеріальні вигоди, за допомогу, що їй надають католики: кому безкоштовно квартиру, кому — стіл, кому — заробіток...»⁶⁴.

Ще в жовтні 1931 р. газета «Діло» писала з цього приводу: «Пішла пропаганда католицизму у східному (візантійському) обряді передовсім серед російської політичної еміграції в її головних осередках, що увінчалася деяким, не надто великим успіхом. Ріжні католицькі місійні чини (ордени) приймають політичних емігрантів і вишколюють їх на майбутніх місіонерів»⁶⁵.

Питання, яке постійно обговорювалося на унійних конференціях, стосувалося культурної бази неоунії. Частина римо-католиків виступала за те, що ні російська, ні українська культура не повинні бути її фундаментом. Це може бути лише польська мова, освіта, культура. Таку думку на 4-й унійній конференції у Пінську (1937 р.) відстоював Д. Новитський у доповіді «Католицька акція в уніатських церквах на окраїнах». Вона була негативно оцінена більшістю, бо суперечила резолюціям попередніх конференцій, в яких зазначалося, що унійні кадри повинні знати та шанувати мову, звичаї народу, серед якого поширювалися постулати католицької віри.

Найпереконливіше цю позицію на конференції аргументував у доповіді «Польщення православної церкви» ксьондз Я. Урбан. Він твердив, що полонізація православної церкви може бути корисною лише більшовизмові, а віра тільки постраждає, оскільки знизиться рівень релігійності народу. Ксьондз наполягав на тому, що православна церква може прислужитися державі тільки тоді, коли «буде працювати над «уморальненням народу», а не коли «буде знаряддям полонізації»⁶⁶.

Діяльність римо-католиків у напрямку поширення католицизму східного обряду тривала до початку другої світової війни. Як попереджали тверезо мислячі діячі з табору римо-католиків, греко-католиків, православних діячів та світової громадськості, ідея римо-католицького костюлу східного обряду була мертвонародженою. Користі вона не принесла нікому, але ще більше віддалила православних від підлеглих Ватиканові поляків і населення східних регіонів Польської держави.

Чергова спроба утворити церковну унію православних і римо-католиків закінчилася невдачею, оскільки ґрунтувалася не на християнських мотивах «щоб усі були одно», бо «один Бог, одна віра, одне хрещення», а на політичних намірах, амбіційних устремліннях. Унійна ідея, яка висувалася не для церковних потреб, а з огляду на політичну ситуацію, зазнала краху. До цього призвели brutальні методи її втілення в життя, зокрема насильство та облуда.

Вкотре в історії українського народу йому в нагоді стали витримка, стійкість і впевненість у своїй правоті. Цю думку прекрасно висловив Д. Антонович у статті «Українська християнська церква сучасності»: «Вже нині ми спостерігаємо, що релігія ділить і стоїть на перешкоді об'єднання українського народу під Польщею. Коли взяти на увагу, що, з одного боку, проявляються агресивні тенденції до поширення одного з українських сповідань на весь український народ, то з того виростає зовсім реальна можливість міжусобної релігійної боротьби, зерно якої було засіяне в 1596 році і яке давало себе знати на протязі століть. Єдиним захистом проти цього могла би бути якнайбільше розвинена релігійна толерантність, яка, на щастя, є властивою українському народу»⁶⁷.

Отже, нова унія у формі східнослов'янського обряду викликала неабияку реакцію — політичну і конфесійну -- в Польщі і за її межами. Зрештою, це був єдиний обряд, штучне утворення якого було політичним наслідком першої світової війни, падіння царського самодержавства, утворення СРСР, формування польської державності на приєднаних до II Речі Посполитої українських і білоруських землях, так званих «кресах східних». Католицька Польща перетворюється на фортецю католицизму на Сході. Цей обряд (який ще називався візантійсько-слов'янським) вважався неоунійним. Таким чином підкреслювалося, що він є новим явищем і водночас традиційним, оскільки унійні зусилля католицької церкви сягають у минуле (Флорентійська унія, Берестейська унія).

Ініціатором новоунійного східнослов'янського обряду був польський єпископат, зокрема єпископ Пшездзецький, який подав Апостольській Столиці план цієї акції. До її здійснення Ватикан залучив орден єзуїтів. Папа Пій XI підтримав неоунійну діяльність, пов'язуючи її наперед з наступним планом «навернення» сотень мільйонів православних Росії. Саме тому організаційне керівництво новоунійною акцією, яку спочатку здійснювала конгрегація східної церкви, було передано спеціально утвореній комісії «Про Росію». Вона, по суті, функціонувала на правах відокремленої ватиканської конгрегації.

Значну роль у неоунійній діяльності відігравали чернечі ордени, які утворили східне чернече католицьке угруповання. До них, крім єзуїтів, належали воскресенці, олумпціоністи, лазарити, бенедиктинці, редемптористи, домініканці, капуцини, францисканці, маріани, селезіанці та ін.

З метою обґрунтування різних аспектів неоунійної діяльності римо-католицька церква проводила різноманітні конгреси, конференції, унійні дні та тижні. Найбільш розрекламованими були унійні конференції в Пінську, який називали «польським Велеградом». На цих конференціях визначалися етапи втілення в життя неоунії. В енцикліці «Рерум орієнталіум» від 27 травня 1927 р. Пій XI підтримав неоунійну діяльність, щоб до католицької церкви приєдналися «не тільки греки, але й росіяни, українці й інші народи, які відлучені від всесвітньої церкви». Для цього було створено папський Східний інститут — вищий теологічний і науково-дослідницький заклад, де готувалися спеціалісти з проблем християнського Сходу.

Українські греко-католицькі єпископи були усунуті від неоунійної діяльності, бо римо-католицька ієрархія всіляко протидіяла цьому. Блокування греко-католиків латинськими польськими єпископами пояснювалося тим, що з унійною акцією поєднувалася б «проукраїнська діяльність». Однак навіть частина українських греко-католицьких єпископів, які не схвалювали поєднання релігії з національною діяльністю, не приховували того, що утворення східнослов'янського обряду, здійснення нової унії поряд з давно існуючою є «непотрібною затією». Хомишин, який у той час був станіславським єпископом, стверджував, що східнослов'янський обряд є «...тільки перехрещеним синодально-російським обрядом. Внаслідок цієї назви утворено кордон між нами в Галичині як греко-католиками і українцями Волині, Підляшшя і Полісся, яких намагаються зробити «східнослов'янами»⁶⁸.

Проблеми католицизму східного обряду були найбільш дискусійними в державно-церковних стосунках II Речі Посполитої. Незважаючи на те, що Конкордат 1925 р. між Ватиканом і Польщею не фіксував наявності цього обряду як юридичне діючої церкви, польські державні кола змушені були де-факто визнавати його діяльність в рамках дієцезій римо-католицької церкви. Польська дипломатія намагалася спонукати Ватикан вилучити католицизм східного обряду з-під компетенції ватиканської комісії

«Про Росію», політичні цілі якої суперечили державним інтересам Польщі. Зі свого боку, певна частина польсько-католицького кліру вважала, що замість гри в неоунію і східнослов'янську привабливість цього обряду необхідно одразу переходити до навернення православних в латинство. Отже, неоунія як складова частина «східної політики» Апостольської Столиці і спроба її втілення в життя на українсько-білоруських землях II Речі Посполитої зазнала краху. Причина її полягала в тому, що традиційно на так званих «східних кресах» католицизм асоціювався в народній свідомості з ополяченням і гнобленням польськими панами, а православ'я — з українством. Власне, це ототожнення православ'я з чинником народним, національним, а неоунії — з класовим, соціальним, ворожим перетворило її в ефемерну витівку.

¹ Цит. за: Православний вісник. — 1964. — № 4. — С. 128.

² Воскресное чтение. — 1933. — № 5. — С. 79—80.

³ Д е с н о в Н., протоіерей. Унія в історії та свідомості українського народу // Православний вісник. — 1975. — № 11. — С. 31.

⁴ Костельник Г., протопресвітер. Римська Церква і єдність Христової Церкви // Вибрані твори. - К., 1987. - С. 259-260.

⁵ Цит. за: Воскресное чтение. — 1933. — № 12. — С. 189—190.

⁶ Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя (далі. — Пастернак Є. Нарис історії...). — Вінніпег—Торонто, 1989. — С. 212—216.

⁷ Там же.

⁸ Цит. за: К о с т е л ь н и к Г., протоіерей. Примат Латинської Церкви і уніатські Церкви // Вибрані твори. — К., 1987. — С. 231.

⁹ Воскресное чтение. — 1931. — № 19. — С. 229.

¹⁰ К о с т е л ь н и к Г., протоіерей. Апостол Павло і римські папи або догматичні підстави папства // Вибрані твори. — К., 1987. — С. 69.

¹¹ Докладніше про це див.: Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви (далі — Власовський І. Нарис історії). В 4-х т. — Нью-Йорк, 1975. — Т. 4. — Ч. 2. — С. 68—69; Д е с н о в Н., протоіерей. Унія в історії та свідомості українського народу // Православний вісник. — 1975. — № 11. — С. 31.

¹² Цит. за.: Воскресное чтение. — 1932. — № 9. — С. 126.

¹³ Правда про унію. Документи і матеріали. — Львів, 1981. — С. 163.

¹⁴ Воскресное чтение. — 1931. — № 42. — С. 597.

¹⁵ Савчук С., Мули к-Л у ц и к Ю. Історія Української Греко-Православної Церкви в Канаді. — Вінніпег, 1984. — Т. 1. — С. 388.

¹⁶ Правда про унію... - С. 163-164.

¹⁷ Докладніше про це див.: Савчук С., Мули к-Л у ц и к Ю. Історія Української Греко-Православної Церкви в Канаді. — С. 388; Купранець О. Православна Церква в міжвоєнній Польщі. 1918—1939. — Рим, 1974. — С. 55; Л о з о в ' ю к І. Давні Лубенські монастирі. (Нотатки краєзнавця). — Дубно, 1994. — С. 7.

¹⁸ Воскресное чтение. — 1933. — № 5. — С. 79—80.

¹⁹ Там же.

²⁰ Слово. — 1931. — 30 авг.

²¹ Церква і Нарід. - 1937. - № 1-2. - С. 62.

²² Правда про унію... — С. 219.

²³ Воскресное чтение. — 1926. — № 12. — С. 189.

²⁴ Пастернак Є. Нарис історії... - С. 119.

²⁵ Православный календарь на 1937 год. — Варшава, 1937. — С. 25.

²⁶ Цит. за: Воскресное чтение. — 1933. — № 12. — С. 189.

²⁷ Пастернак Є. Нарис історії... — С. 119.

²⁸ Воскресное чтение. — 1925. — № 11. — С. 12—13.

²⁹⁻³⁰ Там же. - С. 13.

³¹ Воскресное чтение. — 1928. — № 20. — С. 313—314.

³² Там же. — 1928. — № 14. — С. 224—225.

³³ Там же. - 1930. - № 49. - С. 775.

³⁴ Власовський І. Нарис історії... — С. 71—72.

³⁵ Цит. за: Духовна бесіда. — 1926. — № 15—16. — С. 14.

³⁶ Власовський І. Нарис історії... — С. 71—75.

³⁷ Воскресное чтение. — 1931. — № 24. — С. 310.

³⁸ Там же. — 1931. — № 19. — С. 228.

- ³⁹ Православний календарь на 1937 год. — С. 26.
⁴⁰ Пастернак Є. Нарис історії... — С. 218—219.
⁴¹ Воскресное чтение. - 1932. - № 8. - С. 107.
⁴² Там же. — № 11.-С. 155.
⁴³ Там же. — № 8. — С. 107.
⁴⁴ Там же.
⁴⁵ Там же.
⁴⁶ Там же. - 1932. - № 45. - С. 604.
⁴⁷ Там же. — № 17. — С. 256.
⁴⁸ Там же. - № 6. - С. 77-78.
⁴⁹ Там же. - 1931. - № 22. - С. 273.
⁵⁰ Там же. - 1926. - № 30. - С. 444.
⁵¹ Рівненський краєзнавчий музей (далі — РКМ) КН 4508 / VIII Д 1773.
⁵² РКМ КН 12415 / VIII Д 2385.
⁵³ Воскресное чтение. — 1932.— № 10. — С. 127.
⁵⁴ РКМ КН 12405 / VIII Д 2372.
⁵⁵ РКМ КН 2075 / VIII Д 33051.
⁵⁶ РКМ КН 123399 / VIII Д 2365.
⁵⁷ Воскресное чтение. — 1932. — № 49. — С. 773.
⁵⁸ Там же. - 1933. - № 5. - С. 78-79.
⁵⁹ Там же. — 1933. — № 48—49. — С. 704.
⁶⁰ Пастернак Є. Нарис історії... — С. 220.
⁶¹ Волинський краєзнавчий музей (далі — ВКМ) 9447, 9448.
⁶² ВКМ 9445.
⁶³ Церква і Нар. - 1937. - № 17. - С. 445.
⁶⁴ Слово. — 1936. — 27 дек.
⁶⁵ Правда про унію... — С. 219.
⁶⁶ Цит. за: Церква і Нарід. - 1937. - № 9. - С. 660-662.
⁶⁷ Українська культура. Лекції за редакцією Д. Антоновича. — К., 1993. — С. 220.
⁶⁸ Slowo. - 1932. - S. 95.